

بسم الله الرحمن الرحيم

برنامه ریزی فضایی و آمایش سرزمین

دکتر خلیل کلانتری

دکتر غلامحسین عبدالله زاده

سرشناسه:	کلاتری، خلیل، ۱۳۴۳-
عنوان و نام پدیدآور:	برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین / خلیل کلاتری، غلامحسین عبدالله‌زاده: [به سفارش] مهندسین مشاور طرح و منظر.
مشخصات نشر:	تهران: فرهنگ صبا، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری:	ف، ۴۹۳ ص.
شابک:	۹۷۸-۹۶۴-۲۹۳۵-۸۹-۵
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	واژه‌نامه.
یادداشت:	کتابنامه.
موضوع:	عمران منطقه‌ای - - ایران
موضوع:	آمایش سرزمین - - ایران
موضوع:	فضا در اقتصاد
موضوع:	منطقه‌بندی اقتصادی
شناسه افزوده:	عبداله، غلامحسین، ۱۳۴۶-
شناسه افزوده:	مهندسین مشاور طرح و منظر
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۱ / ۹ کا / الف / ۹۵ / HT۳۹۵
رده‌بندی دیویی:	۳۰۷/۱۴۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی:	۲۷۹۲۲۴

مهندسین مشاور طرح و منظر

عنوان: برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین

تالیف: دکتر خلیل کلاتری و دکتر غلامحسین عبدالله‌زاده

ناشر: فرهنگ صبا

تیراژ: ۱۰۰۰

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۱

چاپ: پردیس دانش

قیمت: ۱۸۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۹۳۵-۸۹-۵

تمامی حقوق برای مهندسین مشاور طرح و منظر محفوظ است.

web: <http://www.tarhomanzar.com>

E-mail: tarhomanzar@yahoo.com

info@tarhomanzar.com

فصل اول: تحلیلی از مفاهیم کلیدی برنامه‌ریزی فضایی

۱	مقدمه
۱	مفهوم دکترین برنامه‌ریزی
۲	مفهوم توسعه
۱۱	مفهوم منطقه
۱۳	مناطق قراردادی
۱۴	مناطق کارکردی
۱۴	منطقه کانونی
۱۵	مناطق برنامه‌ریزی
۱۶	ناحیه
۱۶	منطقه خدماتی
۱۶	منطقه اداری
۱۶	منطقه‌بندی
۱۷	تقسیمات کالبدی منطقه
۱۸	منطقه‌بندی شهری
۱۹	مفهوم آمایش سرزمین
۲۰	مفهوم فضا
۲۱	فضا در توسعه سرزمین
۲۳	برنامه‌ریزی فضایی
۲۳	سازمان فضایی
۲۴	ساختار فضایی
۲۴	طرح جامع سرزمین
۲۴	برنامه‌ریزی کالبدی
۲۵	طرح کالبدی ملی
۲۵	طرح کالبدی منطقه‌ای
۲۵	طرح توسعه و عمران (جامع) ناحیه‌ای
۲۶	طرح جامع شهری
۲۶	طرح تفصیلی
۲۷	طرح هادی شهری
۲۸	طرح هادی روستا
۲۸	سیاست‌گذاری منطقه‌ای
۲۸	برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۲۹	برنامه‌ریزی اقتصادی
۲۹	برنامه‌ریزی اجتماعی

۳۰	برنامه ریزی کلان
۳۰	برنامه ریزی بخشی
۳۰	برنامه ریزی متمرکز
۳۰	برنامه ریزی غیرمتمرکز
۳۱	تمرکززدایی
۳۱	برنامه های دورنگر
۳۱	برنامه های بلندمدت
۳۲	برنامه های میان مدت
۳۲	برنامه های غلطان
۳۳	برنامه کوتاه مدت
۳۳	برنامه سالانه
۳۳	برنامه ریزی ارشدی
۳۳	سند توسعه ملی
۳۴	سند توسعه استان
۳۴	سند ملی توسعه ویژه (فرا بخشی)
۳۴	طرح های ملی
۳۴	طرح های استانی
۳۵	طرح های خاص ناحیه ای
۳۵	عملیاتی کردن رهنمودهای کلی برنامه
۳۵	نظارت
۳۵	ارزشیابی

فصل دوم: ریشه ها و بنیان های برنامه ریزی منطقه ای

۳۷	مقدمه
۳۸	بنیان های فکری برنامه ریزی منطقه ای
۴۸	تاریخچه برنامه ریزی منطقه ای

فصل سوم: ابعاد فضایی در تحلیل مسائل توسعه

۵۳	مقدمه
۵۴	برنامه ریزی چیست؟
۵۴	گرایش ها در برنامه ریزی
۵۶	چالش ها در برنامه ریزی
۵۷	به سوی برنامه ریزی منطقه ای
۶۰	مرزبندی گزیدارهای بدیل مناطق
۶۵	اهداف برنامه ریزی منطقه ای
۶۷	اهمیت کنونی برنامه ریزی منطقه ای

فصل چهارم: شکل‌گیری و رشد اندیشه‌های توسعه منطقه‌ای (۱)

۶۹	مقدمه
۷۰	زمینه‌های شکل‌گیری ایده برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۷۵	تئوری‌های نوسازی برای توسعه کشورهای در حال توسعه
۷۵	تئوری‌های عمده رشد
۷۶	تئوری توسعه بر پایه صادرات
۷۷	تئوری بخشی
۷۹	آغاز پخش توسعه
۷۹	آغاز فرآیند توسعه با تأکید بر برخی مباحث اقتصادی
۸۱	آغاز فرآیند توسعه از طریق عوامل سکونتگاهی
۸۲	سیاست سکونتگاهی و اندازه شهر
۸۴	تئوری مکان-مرکزی
۹۲	مدل لوش
۹۵	اعتبار تئوری مکان مرکزی
۹۵	مطالعات تجربی سلسله مراتب فضایی
۹۸	سلسله مراتب فضایی و قاعده اندازه-رتبه
۹۹	تئوری مکان-مرکزی و برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۱۰۰	تنگناهای تئوری مکان مرکزی
۱۰۲	مدل مرکز-پیرامون
۱۱۵	کاربرد مدل مرکز-پیرامون
۱۱۵	۱- کاربرد مدل در ونزوئلا
۱۱۶	۲- کاربرد مدل در آفریقای جنوبی
۱۱۷	۳- کاربرد مدل در ایران
۱۱۸	نظریه کاربری اراضی

فصل پنجم: شکل‌گیری و رشد اندیشه‌های توسعه منطقه‌ای (۲)

۱۲۷	مقدمه
۱۲۷	نظام سکونتگاهی مکانیزمی برای توسعه صنعتی
۱۲۸	شکل‌گیری و ظهور تئوری قطب رشد
۱۳۲	مفاهیم اساسی تئوری قطب رشد
۱۳۴	تئوری قطب رشد، پخش نوآوری و تئوری بخشی
۱۳۵	تئوری قطب رشد و برنامه‌ریزی منطقه‌ای
۱۳۸	تفسیر بودویل از قطب‌های رشد
۱۳۹	تفسیر هیرشمن از قطب رشد
۱۴۰	تئوری تمرکزگرایی میردال
۱۴۲	نظریه سیستمی توسعه منطقه‌ای هیلهورست
۱۴۴	نظریه مرکز رشد

۱۴۶	مقایسه نظریه قطب رشد و نظریه مرکز رشد
۱۴۷	نظریه برگشت تمرکز
۱۴۹	راهبرد توسعه شهرهای ثانویه
۱۵۰	راهبرد تمرکززدایی صنعتی
۱۵۱	مدل میسرا
۱۵۳	سیاست سکونتگاهی، مکانیزمی برای توسعه روستایی
۱۵۵	نظام سکونتگاهی مکانیسمی برای ارائه خدمات
۱۵۶	روابط شهر و روستا
۱۵۶	(۱) نظریه قطب رشد
۱۵۶	(۲) نظریه لیپتون
۱۵۸	(۳) نظریه راندینلی
۱۵۹	(۴) نظریه استور و تیلور
۱۶۴	روابط شهر و روستا در ایران
۱۶۸	آثار و پیامدهای روابط نابرابر شهری - روستایی
۱۶۸	(۱) آثار و پیامدهای زیست محیطی
۱۶۸	(۲) آثار و پیامدهای جمعیتی
۱۶۹	(۳) آثار و پیامدهای اجتماعی - فرهنگی
۱۶۹	(۴) آثار و پیامدهای اقتصادی
۱۶۹	(۵) آثار و پیامدهای فضایی - کالبدی
۱۷۱	(۶) آثار و پیامدهای نهادی - مدیریتی

فصل ششم: ناکامی‌ها در فرآیند توسعه و بازنگری در دیدگاه‌ها

۱۷۳	مقدمه
۱۷۴	تغییر در شرایط اقتصادی و سیاسی
۱۷۶	نقش آزادس‌های بین‌المللی
۱۷۷	شکست نسبی سیاست‌های منطقه‌ای
۱۸۱	دیدگاه‌های روشنفکری
۱۸۱	(۱) اثر تثویسین‌های وابستگی
۱۸۲	(۲) انگاره مسیر خطی توسعه
۱۸۳	(۳) انگاره دوگانگی اقتصادی
۱۸۴	(۴) انگاره نشست به پایین و نواحی اطراف
۱۸۵	(۵) شرایط اکولوژیکی
۱۸۵	(۶) مفهوم توسعه و سنجش آن
۱۸۶	(۷) شیوه مدیریت
۱۸۸	(۸) تغییر در کانون توجه برنامه‌ریزی توسعه
۱۸۹	(۹) توزیع مجدد از طریق رشد
۱۹۱	دیدگاه‌های نوین در زمینه نابرابری‌های منطقه‌ای

- ۱) تئوری‌های مبتنی بر عوامل درون منطقه‌ای
 ۲) تئوری‌های مبتنی بر کنش‌های متقابل فضایی
 ۳) فرضیات نابرابری منطقه‌ای

فصل هفتم: سازمان فضایی و آمایش سرزمین

- مقدمه
 ۲۰۷ ظهور و شکل‌گیری آمایش سرزمین
 ۲۰۸ آمایش سرزمین و ضرورت تحلیل سازمان فضایی
 ۲۱۰ آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی فضایی
 ۲۱۴ برنامه‌ریزی فیزیکی - کالبدی
 ۲۱۶ تفاوت برنامه‌ریزی فضایی و برنامه‌ریزی فیزیکی - کالبدی
 ۲۱۷ نقش برنامه‌ریزی فضایی در تدوین سیاست‌های توسعه‌ای
 ۲۱۸ برنامه‌ریزی فضایی و عدم تعادلهای منطقه‌ای
 ۲۲۳

فصل هشتم: تجربه برنامه‌ریزی منطقه‌ای و آمایش سرزمین در برخی کشورها

- مقدمه
 ۲۲۵ برنامه‌ریزی منطقه‌ای در بریتانیا
 ۲۲۶ ۱- حدود فعالیت‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای در بریتانیا
 ۲۲۹ ۲- سیاست منطقه‌ای بریتانیا، در زمینه اتحادیه اروپا
 ۲۳۳ ۱-۲- مناطق مشکل‌دار و اهداف و استراتژی سیاست منطقه‌ای بریتانیا
 ۲۳۴ ۲-۲- اقدامات عملی در راستای اجرای سیاست منطقه‌ای بریتانیا
 ۲۳۷ ۱-۲-۲- ویژگی‌های مناطق مورد مساعدت
 ۲۳۸ ۲-۲-۲- اقدامات در جهت تشویق صنعت برای جابجایی به مناطق مورد مساعدت
 ۲۴۲ ۳-۲-۲- اقدامات در راستای انتقال نیروهای کار و سایر اقدامات عمومی
 ۲۴۳ ۳-۲- ارزیابی عملکرد سیاست
 ۲۴۴ ۴-۲- زمینه سیاست منطقه‌ای اتحادیه اروپا
 ۲۴۶ ۳- برنامه‌ریزی استراتژیک منطقه‌ای
 ۲۴۷ ۱-۳- نخستین برنامه‌ریزی‌ها
 ۲۴۸ ۲-۳- ابتکارات مهم دهه‌های ۱۹۶۰ و ۷۰
 ۲۴۹ ۱-۲-۳- برنامه‌های منطقه‌ای
 ۲۵۰ ۲-۲-۳- برنامه‌های پایین‌تر از سطح منطقه (ناحیه‌ای)
 ۲۵۱ ۳-۳- از اوج تا افول - دوره فترت؟
 ۲۵۲ ۴-۳- احیای فعالیت‌های منطقه‌ای
 ۲۵۴ ۱-۴-۳- تغییرات نهادی
 ۲۵۴ ۲-۴-۳- از راهنمای برنامه‌ریزی منطقه‌ای تا استراتژی فضایی - منطقه‌ای
 ۲۵۶ ۳-۴-۳- برنامه‌ریزی منطقه‌ای پایدار

۲۵۸	آمایش سرزمین در فرانسه
۲۶۳	برنامه‌ریزی منطقه‌ای در آلمان
۲۶۵	برنامه‌ریزی فضایی در هلند
۲۶۶	حقایق و واقعیت‌ها
۲۷۰	سیاست، حکومت‌داری و نظام برنامه‌ریزی
۲۷۵	شهرهای متراکم، قطعه قطعه شدن و کاربری چندگانه زمین
۲۸۱	برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایالات متحده آمریکا
۲۸۷	برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایتالیا
۲۸۷	تجربیات سه کشور اسکاندیناوی در آمایش سرزمین
۲۸۷	الف) تجربه سوئد
۲۸۸	تشکیلات حکومتی در سوئد و برنامه‌ریزی کالبدی
۲۹۰	ب) تجربه دانمارک
۲۹۱	ج) تجربه نروژ
۲۹۳	برنامه‌ریزی منطقه‌ای در کشورهای در حال توسعه
۲۹۴	برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ترکیه
۲۹۵	تجربه چین
۲۹۶	ساختار دولت در جمهوری خلق چین
۲۹۷	نظام برنامه‌ریزی چین
۳۰۲	گرایش‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای در چین
۳۰۴	تجربه هندوستان
۳۰۵	ساختار حکومت در هندوستان
۳۰۶	نظام برنامه‌ریزی در هندوستان
۳۱۱	فرآیند برنامه‌ریزی در هندوستان
۳۱۳	گرایش‌های منطقه‌ای در نظام برنامه‌ریزی هندوستان

فصل نهم: برنامه‌ریزی منطقه‌ای و آمایش سرزمین در ایران

۳۱۷	مقدمه
۳۱۸	روند برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران
۳۲۹	سرمایه‌گذاری‌های منطقه‌ای در برنامه‌های توسعه پس از انقلاب
۳۳۰	پیشینه آمایش سرزمین در ایران
۳۳۰	۱) آمایش سرزمین در قبل از انقلاب اسلامی
۳۳۲	۲) آمایش سرزمین پس از انقلاب اسلامی
۳۴۱	آمایش سرزمین، زیربنای توسعه متعادل در ایران
۳۴۳	آمایش سرزمین و برنامه‌ریزی فیزیکی - کالبدی
۳۴۴	برنامه‌ریزی فیزیکی - کالبدی
۳۴۷	جایگاه آمایش در نظام تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی
۳۴۹	طرح پایه آمایش سرزمین

۳۵۱	یکپارچه‌سازی برنامه‌ریزی فضایی
۳۵۴	نابرابری فضایی در ایران و پیامدهای نامطلوب آن
۳۶۰	توسعه متوازن منطقه‌ای: تلاش‌ها و اقدامات
۳۶۳	چالش‌های کنونی برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران

فصل دهم: منطقه‌بندی و برنامه‌ریزی فضایی

۳۶۷	مقدمه
۳۶۸	سابقه منطقه‌بندی
۳۶۹	طرح‌های منطقه‌بندی و شناسایی مناطق محروم
۳۷۵	تعاریف، مفاهیم و تکنیک‌های منطقه‌بندی
۳۷۹	تعیین حدود مناطق
۳۷۹	منطقه‌گرایی و اداره مناطق
۳۸۱	انواع منطقه‌بندی
۳۸۲	رویکردهای غالب در مطالعات منطقه‌ای و منطقه‌بندی
۳۸۶	برخی طرح‌های منطقه‌بندی
۳۹۳	منطقه‌بندی در هندوستان
۳۹۸	منطقه‌بندی و برنامه‌ریزی شهری
۳۹۹	منطقه‌بندی کاربری
۴۰۰	الگوهای طبقه‌بندی کاربری زمین
۴۱۳	روش‌های منطقه‌بندی مشارکتی

فصل یازدهم: توسعه پایدار و الگوهای ارزیابی پروژه‌های منطقه‌ای

۴۱۹	مقدمه
۴۲۰	برنامه‌ریزی و توسعه پایدار منطقه‌ای
۴۲۲	مبانی و عمل‌پایداری
۴۲۲	مروری بر مبانی
۴۳۰	برخی محدودیت‌های عملیاتی
۴۳۱	پروژه‌های اصلی و ارزیابی پیامدهای زیست محیطی
۴۳۱	پروژه‌های اصلی و پیامدهای آن
۴۳۴	نقش و ماهیت ارزیابی پیامدهای زیست محیطی در طرح‌های منطقه‌ای
۴۴۰	روند تکامل شیوه عمل ارزیابی پیامدهای زیست محیطی در طرح‌های توسعه منطقه‌ای
۴۴۳	سیاست‌ها، طرح‌ها، برنامه‌ها و ارزیابی راهبردی زیست محیطی
۴۴۳	از ارزیابی پیامدهای زیست محیطی (EIA) به ارزیابی راهبردی زیست محیطی (SEA)
۴۴۵	دستورالعمل ارزیابی راهبردی زیست محیطی اتحادیه اروپا و پیش‌درآمدهای آن
۴۴۸	ارزیابی راهبردی زیست محیطی (SEA) در بریتانیا

۴۵۰	ارزیابی پایداری: گسترش دامنه ارزیابی
۴۵۰	به سوی ارزیابی پایداری
۴۵۰	رهنمود ارزیابی پایداری
۴۵۴	روش ارزیابی پایداری (SA) برای راهبردهای فضایی منطقه‌ای

۴۶۱

۴۸۱

منابع
واژه‌نامه

www.ketab.ir

فهرست جداول

جدول (۱-۴) تئوری ون تانن: سطح قیمت‌ها، هزینه‌ها و سود در واحد سطح	
برای دو نوع محصول برحسب فاصله از بازار مصرف	۱۲۳
جدول (۱-۵) سطوح کانون‌های رشد پیشنهادی میسرا در مورد ایران	۱۵۲
جدول (۱-۸) برخی شاخص‌های مناطق مشکل‌دار در بریتانیا (اواسط دهه ۱۹۶۰)	۲۳۶
جدول (۲-۸) لایه‌های دولت و طرح‌های فضایی	۲۷۳
جدول (۳-۸) مشکلات قطعه‌بندی و راهبردهای موقتی برای مدیریت کاربری	
ترکیبی زمین	۲۷۸
جدول (۴-۸) سه نوع نظام برنامه‌ریزی در کشور چین	۲۹۸
جدول (۵-۸) چارچوب کلی برنامه‌ریزی توسعه در چین	۳۰۰
جدول (۱-۹) نابرابری‌ها در تولید ناخالص سرانه منطقه‌ای (۱۹۷۶)	۳۲۸
جدول (۱-۱۰): مناطق طرح‌ریزی کلیدی	۳۷۲
جدول (۲-۱۰) دوره‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای و منطقه‌بندی	۳۸۳
جدول (۳-۱۰) نمونه‌هایی از طرح‌های منطقه‌بندی در سطح جهان	۳۸۷
جدول (۴-۱۰) منطقه‌بندی اقتصادی در هند	۳۹۵
جدول (۵-۱۰) گروه‌های کلی و مصادیق فضایی کالبدی کاربری زمین	۴۰۱
جدول (۶-۱۰) گروه‌های عمده کاربری زمین برای استفاده در نقشه‌های کلی و	
تفصیلی کاربری زمین	۴۰۵
جدول (۷-۱۰) الگوی طبقه‌بندی کاربری اراضی در طرح‌های جامع شهری	
براساس قرارداد همسان شماره ۱۲	۴۰۶
جدول (۸-۱۰) طبقه‌بندی کاربری اراضی در طرح بررسی‌های مسائل شهر تهران	۴۰۸
جدول (۹-۱۰) سرانه‌های مطلوب کاربری زمین در نقاط روستایی	۴۰۹
جدول (۱۰-۱۰) میانگین سرانه کاربری‌های زمین روستاهای نمونه در	
وضعیت موجود	۴۱۰
جدول (۱-۱۱) عناصر کلیدی ارزیابی پیامدهای زیست محیطی (EIA) در	
دستورالعمل ۸۵/۳۳۷ کمیسیون اروپا (اصلاحی)	۴۳۷
جدول (۲-۱۱) ملزومات دستورالعمل ارزیابی راهبردی زیست محیطی (SEA)	
اتحادیه اروپا	۴۴۶
جدول (۳-۱۱) مراحل ارزیابی راهبردی زیست محیطی (SEA)	۴۴۹
جدول (۴-۱۱) گزینه‌هایی از گزینه‌های منطقه‌ای و چارچوب ارزیابی	
سیاست‌گذاری در طرح ارزیابی پایداری (SA)	۴۵۶
جدول (۵-۱۱) ماتریس ارزیابی ارتباط سیاست‌های منطقه‌ای با توسعه پایدار	۴۵۸

فهرست اشکال

- شکل (۱-۱) ابعاد مختلف توسعه ۱۱
- شکل (۱-۴) حوزه نفوذ هر کدام از مکان‌های مرکزی ۸۶
- شکل (۲-۴) اصول سه گانه حاکم بر سلسله مراتب مکان مرکزی کریستالر ۹۰
- شکل (۳-۴) الگوی سکونتگاه کریستالر براساس اصل بازار ($k=3$) ۹۱
- شکل (۴-۴) محدوده بازار بر اساس نظریه لوش ۹۳
- شکل (۵-۴) محدوده بازار و نواحی بدون پوشش خدماتی و نواحی که تحت پوشش بیش از یک مراکز قرار دارند ۹۴
- شکل (۶-۱) ساختار فضایی و مراحل توسعه: (a) مرحله قبل از صنعتی شدن، (b) مرحله صنعتی شدن اولیه، (c) مرحله بلوغ صنعتی، (d) مرحله بعد از صنعتی شدن ۱۰۷
- شکل (۷-۴) نمایش ترسیمی مدل مرکز پیرامون ۱۰۹
- شکل (۸-۴) مدل مناطق توسعه فریدمن ۱۱۱
- شکل (۹-۴) مدل‌های محدود و اصلاح شده ون تانن براساس نوع کشت با فاصله گرفتن از مرکز شهر ۱۲۱
- شکل (۱-۸) سطوح مختلف برنامه‌ریزی منطقه‌ای بریتانیا/اتحادیه اروپا ۲۳۰
- شکل (۲-۸) نقشه تغییرات نواحی مورد مساعدت (۱۹۷۸ تا ۲۰۰۷) ۲۴۰
- شکل (۳-۸) نواحی مورد مساعدت پیشنهادی (۲۰۰۷-۲۰۱۳) ۲۴۱
- شکل (۴-۸) سیر تکاملی روند واگرایی استعمال منطقه‌ای ۱۹۷۵-۱۹۹۹ ۲۴۵
- شکل (۵-۸) استراتژی ترجیحی برنامه استراتژیک جنوب شرقی (۱۹۷۰) ۲۵۱
- شکل (۶-۸) نظام حکومتی کشور هندوستان ۳۰۶
- شکل (۱-۹) مناطق برنامه‌ریزی یازده گانه بتل ۳۲۶
- شکل (۲-۹) سرانه اعتبارات طرح‌های عمرانی ملی به تفکیک استان‌ها طی سه برنامه اول تا سوم بعد از انقلاب ۳۲۹
- شکل (۳-۹) سرانه اعتبارات طرح‌های عمرانی استانی به تفکیک استان‌ها در سه برنامه اول تا سوم بعد از انقلاب ۳۳۰
- شکل (۴-۹) سلسله مراتب و ارتباط طرح پایه آمایش سرزمین با برنامه‌های توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و استراتژی توسعه ملی ۳۵۰
- شکل (۱-۱۰) مناطق همکاری عمومی اتحادیه اروپا ۳۹۲
- شکل (۲-۱۰) منطقه‌بندی هندوستان بر مبنای تنوع طبیعی ۳۹۴
- شکل (۳-۱۰) تقسیم‌بندی مناطق به ۱۳ منطقه کلان و ۲۵ منطقه میانی در طرح چاندراسکارا ۳۹۷
- شکل (۱-۱۱) تلقیق ابعاد محیط زیستی، اجتماعی و اقتصادی پایداری ۴۲۳
- شکل (۲-۱۱) سه حوزه سیاستگذاری در فرآیند توسعه پایدار ۴۲۳
- شکل (۳-۱۱) نمایش ترسیمی اهداف پایداری در سطوح منطقه‌ای ۴۲۴
- شکل (۴-۱۱) اهمیت محیط زیست در مفاهیم پایداری ۴۲۵
- شکل (۵-۱۱) زمینه‌های سیاستگذاری برای توسعه منطقه‌ای در انگلستان ۴۲۹

۴۳۰	شکل (۱۱-۶) مبانی راهبرد توسعه پایدار در انگلستان
۴۳۳	شکل (۱۱-۷) چرخه عمر عمومی برنامه‌ریزی و توسعه برای پروژه‌های اساسی
۴۳۹	شکل (۱۱-۸) مراحل مهم فرآیند ارزیابی پیامدهای زیست محیطی (EIA)
۴۴۴	شکل (۱۱-۹) لایه‌های ارزیابی راهبردی زیست محیطی (SEA) و ارزیابی پیامدهای
۴۵۲	شکل (۱۱-۱۰) فرآیند ارزیابی پایداری؛ مراحل و اعمال
۴۵۵	شکل (۱۱-۱۱) طرح جنوب شرقی - ساختار فرآیند ارزیابی پایداری

سخن ناشر

انسان از ابتدای یکجانشینی، سکونتگاه خود را در کنار مراکز فعالیت و در نقاط امن و دور از دسترس دشمنان و مخاطرات انسانی و طبیعی، استوار گرداند و با تغییر فعالیت‌ها و شرایط زندگی، منطبق با نیاز خود آن را متحول کرد. در این رابطه دو جانبه، تعادلی بین انسان و ظرفیت‌های محیطی و توان طبیعت برقرار شده و تعداد جمعیت و میزان و نوع فعالیت‌ها، خود تنظیم می‌گردید. اما مداخله انسان در طبیعت، بر میزان فاصله، وسعت و اندازه بهنجاری فعالیت‌ها تأثیر گذاشت و با ورود پرشتاب تکنولوژی جدید و جدا شدن فعالیت‌ها از بستر مکان و فضا، رابطه بین انسان و فعالیت‌ها در فضا دچار چالش اساسی شد. صنعتی شدن شتابان، ظرفیت‌های جدیدی در سکونت‌گزینی و مکان‌یابی فعالیت‌ها و خدمات بوجود آورد و تعادل‌های سنتی را بر هم زد. مهاجرت به شهرها و تمرکز جمعیت در مراکز صنعتی، ضرورت‌های جدیدی را بوجود آورد که عدم پاسخگویی صحیح به آنها، شهرها و روستاها و توان‌های محیطی را با مخاطره روبرو کرد. یقیناً راه برون رفت از این مخاطرات و چالش‌های زمانه، برقراری رابطه‌ای سامان یافته متناسب با نیاز و ضرورت‌های زمانه است. برنامه‌ریزی فضایی به دنبال این ضرورت شکل گرفت.

برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین، به مثابه ابزاری عقلانی و آگاهانه برای تنظیم رابطه منطقی بین انسان و فعالیت‌های او در فضا، پدیده‌ای نسبتاً جدید است. در ایران در پی تحولات ناشی از جنگ جهانی دوم و حمایت‌های مالی نهادهای بین‌المللی، برنامه‌ریزی منطقه‌ای جدیت بیشتری پیدا کرد، اما ورود و مدون شدن ادبیات نظری آن با تأخیر بیشتری همراه بود. با شکل‌گیری دفتر مطالعات منطقه‌ای در سازمان برنامه و بودجه و نیز شکل‌گیری ایده فکری تهیه طرح آمایش سرزمین، تفکرات نظری و ادبیات برنامه‌ریزی منطقه‌ای با ترجمه آثار و منابع خارجی وارد کشور شد. شاید یکی از اولین تجربه‌های کار مدون شده برنامه‌ریزی منطقه‌ای که سال‌ها به عنوان منبع درسی مورد توجه بوده، پژوهشی تحت عنوان «تحلیلی از ویژگی‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای در ایران: نمونه موردی منطقه اصفهان» بود که با مدیریت دکتر اصغر طلا مینایی به سرانجام

رسید و هم اکنون نسخ چاپ شده محدود آن، کمتر در دسترس دانشجویان این رشته قرار می‌گیرد. از آن زمان به بعد کتب و مقالات زیادی در حوزه برنامه‌ریزی منطقه‌ای تدوین و به بازار علم و فرهنگ عرضه شد، اما هنوز جای خالی ادبیات نظری در برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین احساس می‌شود.

چاپ کتاب «برنامه‌ریزی و توسعه منطقه‌ای (تئوری‌ها و تکنیک‌ها)» تألیف آقای دکتر خلیل کلانتری نشان داد که علیرغم وجود منابع و کتب متنوع در حوزه ادبیات نظری برنامه‌ریزی منطقه‌ای، کتاب‌هایی که بتواند با دانشجویان و اندیشمندان این رشته رابطه خوبی برقرار نماید، بسیار محدود است. آقای دکتر کلانتری با برخورداری از قلمی توانا و بیانی شیوا، همراه با تلاش و جدیت در تحقیق و پژوهش، در تدوین منابع علمی و کاربردی مورد نیاز دانشجویان و دانش‌آموختگان موفق بوده و تالیفات ایشان در بین دانشجویان جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است. این توانمندی در کتب و مقالات متعدد ایشان به اثبات رسیده و مسلماً در این کتاب نیز همین گونه خواهد بود. آقای دکتر عبدالله‌زاده نیز از دانشجویان فعال ایشان و از اساتید متواضع و توانمند دانشگاه گلستان، دکتر کلانتری را در تدوین کتاب همراهی کرده‌اند.

کتاب پیش رو، مجموعه‌ای از ادبیات نظری و تحلیل‌های ارائه شده در حوزه برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین است که حاصل پژوهش چندین ساله همراه با تدریس دروس مختلف برنامه‌ریزی منطقه‌ای و آمایش سرزمین در رشته‌ها و دانشگاه‌های مختلف در مقطع تحصیلات تکمیلی می‌باشد. از این رو می‌تواند مورد استفاده دانشجویان رشته‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای، برنامه‌ریزی شهری، شهرسازی، توسعه روستایی، جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، جغرافیا و برنامه‌ریزی ناحیه‌ای و دانش‌آموختگان شاغل در این حوزه‌ها قرار گیرد.

واحد تحقیق و توسعه مهندسين مشاور طرح و منظر با حمایت از تدوین و چاپ کتاب‌های حوزه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، شهرسازی و مطالعات اقتصادی اجتماعی تلاش داشته تا پیوند مناسبی بین ادبیات علمی و نظری با کار و حرفه برقرار نماید. این مشاور امیدوار است با دریافت بازخوردهای ناشی از نقد خوانندگان، در پیمودن مسیر ترقی گام‌های اساسی‌تری بردارد.

پیشگفتار

از مسائل مهم و کلیدی که در کنار برنامه‌ریزی‌های کلان و بخشی باید مستقلاً به آن پرداخت، «برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین» است. برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین، روند جامعی از برنامه‌ریزی منطقه‌ای را ارائه می‌کند. این شکل از برنامه‌ریزی در سطح یک کشور بهترین بستر برای برنامه‌ریزی کلان و بخشی است. برنامه‌ریزی آمایش سرزمین با یک نگرش جامع به فضای ملی، کلیه مناطق را به دقت و از جهات مختلف مورد مطالعه و شناسایی قرار داده و بر اساس توانمندی‌ها، قابلیت‌ها و استعدادهای هر منطقه، با توجه به یکنواختی و هماهنگی اثرات نتایج عملکردهای ملی آنها، نقش و مسئولیت خاصی را به هر منطقه محول می‌کند. مهمترین خصوصیات آمایش سرزمین، جامع‌نگری، دوراندیشی، کل‌گرایی، کیفیت‌گرایی و سازماندهی فضای کشور است. هدف آمایش سرزمین، توزیع بهینه جمعیت و فعالیت در سرزمین بوده، به‌گونه‌ای که هر منطقه متناسب با قابلیت‌ها، نیازها و موقعیت خود از طیف مناسبی از فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی برخوردار می‌گردد و جمعیتی متناسب با توان و ظرفیت اقتصادی خود می‌پذیرد. به سخن دیگر، آمایش سرزمین زیربنای سازماندهی توسعه منطقه‌ای بوده و ابزار اصلی برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری‌های منطقه‌ای و ملی محسوب می‌گردد و زمینه اصلی تهیه برنامه‌های توسعه اقتصادی اجتماعی هر منطقه را فراهم می‌آورد و ابزار اصلی تلفیق برنامه‌ریزی‌های اقتصادی و اجتماعی با برنامه‌ریزی‌های فیزیکی و فضایی می‌باشد. از آنجا که برای تحقق اهداف توسعه، باید همه منابع، اعم از منابع اجتماعی، اقتصادی، فضایی و محیطی به کار گرفته شوند و به‌کارگیری همه اینها مستلزم برنامه‌ریزی است، لذا آمایش سرزمین مبنای طرح‌ها و برنامه‌های جامع توسعه بوده و پیوند دهنده برنامه‌ریزی‌های اقتصادی، اجتماعی و فضایی یا مجموع آنان در قالب برنامه‌ریزی جامع و در مقیاس ملی و منطقه‌ای است. در بحث آمایش سرزمین، مقوله «فضا» و تحلیل قانونمندی‌های حاکم بر شکل‌گیری آن، کلیدی‌ترین نقش را در برنامه‌ریزی دارد. به‌طور کلی در مورد فضا برداشت‌ها و تعبیر

مختلفی وجود دارد، اما در مجموع می‌توان گفت فضا دربرگیرنده و حاصل روابط متقابل اقتصادی-اجتماعی بخشی از جامعه در محیط مشخصی از سرزمین است و سازمان فضایی تبیین روابط بین انسان و فضا و فعالیت‌های انسان در فضا است. سازمان فضایی سیمای کلی و چگونگی پراکنش و اسکان جمعیت و نحوه استقرار و ساختار اقتصادی-اجتماعی و کنش‌های متقابل بین آن‌ها را مشخص می‌سازد.

بر این اساس و در چنین شرایطی نقش اصلی آمایش سرزمین در ایجاد تعادل فضایی و توسعه پایدار منطقه‌ای باید مورد شناسایی قرار گیرد. بنابراین فهم تئوری‌ها، روش‌ها و دیدگاه‌های برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین و راه‌های دستیابی به توسعه پایدار منطقه‌ای، به عنوان یک ضرورت در دنیای آکادمیک مطرح گردیده است. چنین ضرورتی نویسندگان این کتاب را بر آن داشت تا نسبت به تالیف آن اقدام کنند. کتاب حاضر نه تنها برای استفاده دانشجویان کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری رشته‌های مختلف نظیر، برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، معماری، جغرافیا، علوم اجتماعی، توسعه روستایی، اقتصاد و غیره تهیه گردیده است، بلکه مطالب مطرح شده در آن چارچوب ارزشمندی برای کارشناسان و برنامه‌ریزان وزارتخانه‌ها و سازمان‌های درگیر در امر برنامه‌ریزی خواهد بود.

این کتاب با یک «مقدمه» آغاز شده و فصل اول آن به «تحلیلی از مفاهیم کلیدی برنامه‌ریزی فضایی» اختصاص یافته است. فصل دوم به تحلیل و تبیین «ریشه‌ها و بنیان‌های برنامه‌ریزی منطقه‌ای» و فصل سوم «ابعاد فضایی در تحلیل مسائل توسعه» را مورد بررسی قرار داده است. فصول چهارم و پنجم کتاب به شرح و بسط «شکل‌گیری و رشد اندیشه‌های توسعه منطقه‌ای (۱)» و «شکل‌گیری و رشد اندیشه‌های توسعه منطقه‌ای (۲)» اختصاص داده شده، و «ناکامی‌ها در فرآیند توسعه و بازنگری در دیدگاه‌ها» در فصل ششم مورد بحث قرار گرفته است. فصل هفتم به موضوع «سازمان فضایی و آمایش سرزمین» اختصاص یافته و فصول هشتم و نهم نیز به بررسی و تشریح «تجربه برنامه‌ریزی منطقه‌ای و آمایش سرزمین در برخی کشورها» و «برنامه‌ریزی منطقه‌ای و آمایش سرزمین در ایران» اختصاص یافته است. در فصل دهم «منطقه‌بندی و برنامه‌ریزی فضایی» و در فصل یازدهم نیز «توسعه پایدار و الگوهای ارزیابی پروژه‌های منطقه‌ای» مورد بحث قرار گرفته‌اند.

در پایان بر خود لازم می‌دانیم تا از جناب آقای مهندس ایرج قاسمی مدیر عامل محترم شرکت مهندسین مشاور طرح و منظر و جناب آقای نصراله دادار هماهنگ کننده امور چاپ، به خاطر انتشار این کتاب کمال تشکر را بنماییم.

خلیل کلاتری

استاد دانشگاه تهران

و

غلامحسین عبدالله‌زاده

استادیار دانشگاه علوم کشاورزی گرگان

۱۳۹۱

www.ketab.ir

مقدمه

تا اوایل دهه ۱۹۷۰ ابعاد فضایی در تحلیل مسائل توسعه کمتر مورد توجه قرار می‌گرفت. اما به تدریج در این دهه با توسعه رویکردهای عدالت‌محور، حذف یا کاهش نابرابری‌های توسعه در ابعاد مختلف در دستور کار برنامه‌های توسعه قرار گرفت.^۱ غفلت نظریه‌های کلاسیکی و نئوکلاسیکی از بعد فضایی و مکانی توسعه، باعث گردید تا مفهوم توسعه به تدریج از انحصار دیدگاه‌های رشد و توسعه اقتصادی و انگاره‌های آن خارج و ضرورت تعادل بخشی به سطوح توسعه در مناطق مختلف محور برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی قرار گیرد. این علاقه جدید، از توسعه نظریه رشد جغرافیایی جدید اقتصادی نشأت گرفت.^۲ عمده‌ترین نظریه‌های تبیین‌کننده علل عدم توازن منطقه‌ای نظریه‌های دوگانگی اقتصادی، همگرایی منطقه‌ای^۳ و رویکردهای قطبی‌شدن ساختار فضایی هستند.^۴ طرفداران همگرایی منطقه‌ای معتقدند، توزیع رشد و توسعه، فرآیندی همگراست، به‌طوری که در درازمدت رشد و توسعه منطقه‌ای، به توازن منطقه‌ای منجر می‌گردد و هر چه اقتصاد توسعه‌یافته‌تر شود؛ شکاف میان مناطق کمتر خواهد شد. برخی از طرفداران این دیدگاه مداخله برای تسریع و اصلاح این روند را لازم می‌دانند و بر برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین و کمک به توسعه مناطق عقب‌مانده تأکید می‌ورزند. این گروه معتقدند که، فرآیندهای بازار به تنهایی قادر به توزیع بهینه فضایی منابع و فعالیت‌ها نیستند و به همین دلیل نمی‌توانند تعادل‌های فضایی را تضمین کنند. در مقابل گروهی دیگر مداخله در این فرآیند و به ویژه کمک به توسعه مناطق عقب‌مانده را بی‌فایده می‌دانند.^۵ آنها معتقدند که توسعه اقتصاد منطقه‌ای عملاً با توسعه اقتصاد ملی تعیین می‌شود و به همین جهت تابعی از سطح تقاضای ملی و واکنش مناطق به نیروی‌های بازار ملی است. از این‌رو در درازمدت مسأله‌ای به نام "عقب افتادگی اقتصاد منطقه‌ای" وجود نخواهد داشت زیرا رقابت نیروی‌های بازار نهایتاً به توزیع بهینه فعالیت‌های اقتصادی در سطح مناطق مختلف منجر خواهد شد.^۶

1- Felsenstein, 2005

2- Niebuhr, 2001

3 - Regional Convergence

4- Mandal, 2002 and Noorbakhsh, 2005

5- Richardson, 1978

6- Nijkamp, 2002

اما برخی از نظریه‌پردازان رویکرد واگرایی معتقدند که اگر جریان‌های اقتصادی را به خود واگذاریم، شکاف میان مناطق روزبه‌روز بیشتر خواهد شد، پس برای تحقق توازن منطقه‌ای، مداخله در فرآیندهای توسعه ضروری است.

گونامیردال یکی از طرفداران رویکرد قطبی شدن، معتقد است، همیشه منطقه رشد یافته‌تر، مزیت نسبی بیشتری دارد و هر نوع تخصیص اعتبارات عمومی میان مناطق که بر اساس بیشترین نفع برای تولید ملی صورت می‌گیرد، نهایتاً به افزایش شکاف میان این مناطق منجر خواهد شد. نیروهای بازار و سرمایه‌گذاری دولتی هم به جای آنکه از نابرابری میان مناطق بکاهند، بدان می‌افزایند. بنابراین هدف برنامه‌ریزی باید ایجاد توازن منطقه‌ای، یکپارچه کردن فضای اقتصادی، استقرار قطب‌ها و مراکز رشد برای پخش توسعه در پهنه سرزمین باشد. آلبرت هیرشمن نیز تأکید می‌کند که، عدم تعادل‌های منطقه‌ای در فرایند رشد اقتصادی به دلیل قطبی شدن اجتناب‌ناپذیر است و شرط لازم برای رشد در مراحل اولیه توسعه محسوب می‌شود. سرمایه‌گذاری می‌تواند در قطب‌های رشد اولیه همچنان ادامه یابد، اما دلیلی ندارد که فرایند توسعه قطب‌ها بی‌نهایت تداوم داشته باشد. فرانسوا پرو نیز با بیان اینکه توسعه ملی در فرایند حرکت خود منجر به قطبی‌شدن فعالیت‌ها می‌شود، وجود نابرابری در فرایند توسعه را نشان داده و با استدلال مشابه، مفهوم قطبی‌شدن مناطق در فرایند توسعه را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است.^۱ کوزنتز (۱۹۵۴) نیز معتقد بود که مراحل اولیه توسعه ممکن است با افزایش نابرابری در توزیع درآمد همراه باشد که به مراحل اولیه شهرنشینی و صنعتی شدن مربوط است.^۲ طبق این دیدگاه وقتی یک اقتصاد توسعه می‌یابد، گروه‌های ویژه‌ای از مردم برای بهره‌گیری از مزیت موقعیت‌های درآمدی بالاتر در جایگاه مناسبی قرار می‌گیرند که در بخش شهری اتفاق می‌افتد و گروه‌های با درآمد پایین عمده‌تاً در بخش روستایی باقی می‌مانند و همین موضوع نابرابری‌های شهری و روستایی را شدت می‌بخشد.^۳ ویلیامسون دیدگاه فوق را در زمینه توسعه منطقه‌ای گسترش داده و عنوان نموده است که با سرمایه‌گذاری در یک منطقه، نرخ دستمزد و بازدهی نیروی کار در آن افزایش یافته و جمعیت به سوی آن مهاجرت می‌کنند. در این فرایند به خاطر فناوری و

1 - Higgins, 1995

2 - Kuzents, 1966

3 - Bhatia, 2004

صرفه‌جویی در تراکم، نرخ بازگشت سرمایه به آن منطقه افزایش یافته و بدین ترتیب، شکاف در نرخ برگشت سرمایه میان مناطق عقب‌مانده و مناطق پیشرفته بیشتر می‌شود، در این شرایط، نابرابری‌ها در درآمد سرانه به تدریج در طول زمان افزایش می‌یابد.^۱ آنچه که گذشت نشان می‌دهد که علیرغم اعتقاد به ضرورت بهره‌گیری از یک تفکر فضایی و توجه به برنامه‌ریزی منطقه‌ای برای دستیابی به توسعه متوازن و متعادل، هنوز اجماع نظر در خصوص نحوه عمل و نقش اقدامات برنامه‌ای در تعادل بخشی به اقتصاد فضایی وجود ندارد. از این‌رو، بازاندیشی در دیدگاه‌های مطرح شده در حوزه برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین و راهبردهای ارائه شده در این زمینه لزوم طرح دیدگاهها و نقد و بررسی آنها را نشان می‌دهد. به همین دلیل نوشته اخیر در صدد است تا به تحلیل و تبیین دیدگاهها و رویافت‌های ارائه شده در زمینه برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین بپردازد و تجارب و چالش‌های موجود در برنامه‌ریزی فضایی در ایران را مورد کنکاش قرار دهد. طبیعی است که تحلیل این اندیشه‌ها و تبیین چالش‌ها عاری از کاستی و خطا نخواهد بود و نویسندگان این کتاب از طرح نقطه نظرات اندیشمندان و خوانندگان محترم استقبال کرده و ارائه دیدگاه‌های آنها را فرصتی مغتنم برای رفع کاستی‌ها و نارسایی‌های موجود در این زمینه می‌دانند.